

DISKRIMINÁCIA AKO PREJAV NETOLERANCIE

Rómovia, ktorí odchádzali do štátov EÚ a do Kanady, zdôvodňovali svoj odchod zväčša diskrimináciou zo strany majority. Mali ale na mysli to, čo aj majorita považuje za diskrimináciu? A ako sa to stane, že majorita, ktorá o sebe tvrdí, že je tolerantná a je rada, že žije v demokracii robí to, čo iní považujú za diskrimináciu?

Memorandum OSN z roku 1949 definuje podľa Allporta (2004: 82-83) diskrimináciu takto: „K diskriminácii dochádza iba v prípadoch, keď jednotlivcom alebo celým skupinám odopírame rovnaké zachádzanie, o ktoré zrejme stojí. ... Pod diskrimináciou spadá akýkoľvek postoj, ktorý vychádza z rozlišovania na základe prirodzených alebo spoločenských kategórií a nijak nesouvisí ani se schopnosťami či prednosťami jedince alebo s jeho skutočným chovaním.“ Podľa Allporta to znamená, že diskriminácia sa nevzťahuje na situácie, kedy sa o rovnaké zaobchádzanie uchádza zločinec, nepoctivý človek apod. „Rôzne zachádzanie, ktoré sa opiera o *individuálne* vlastnosti, by asi nemalo byť klasifikované ako diskriminácia. ... Rozlišovanie, ktoré nebere v úvahu špecifické vlastnosti jedince, ho poškodzuje.“ (2004: 83)

Allport (2004: 80) zaraďuje diskrimináciu na päť stupňovej škále odmietavého správania voči cudzím skupinám na tretie miesto za osočovanie a vyhýbanie sa a pred fyzické napadanie a vyhladzovanie. Pre zjednodušenie Allport zhrnul týchto päť stupňov do troch: verbálne odmietanie (osočovanie), diskriminácia (vrátane segregácie), fyzické napadanie (intenzity všetkých stupňov).

Pojem *diskriminácia* sa vyskytuje v rôznych politických a publicistických textoch, používajú ho texty ochrancov ľudských práv, politickí komentátori, vládne dokumenty, príslušné zákony atď. Právne texty a zákony, ktoré by v tejto oblasti mali byť určujúce, nevymedzujú tento pojem tak, aby ho bolo možné použiť všeobecne pre vzťahy vo verejnom živote. Tieto texty ho definujú úzko, s ohľadom na oblasť o ktorej hovoria (napríklad Zákonník práce hovorí o zákaze diskriminácie v pracovných vzťahoch, nehovorí, samozrejme, o iných vzťahoch). Definície použiteľné všeobecne vo verejnom živote možno nájsť skôr v rôznych slovníkoch či vedeckých publikáciách. Nemajú síce právnu záväznosť, ale majú schopnosť zorientovať v zložitej problematike. Navyše, nemožno zabúdať na to, že migrujúci Rómovia, ktorí zdôvodňovali svoj odchod diskrimináciou, mali často na mysli právne ťažko postihnuteľné skutočnosti – zlá vôľa, nespravodlivý prístup, atmosféra ponižovania, úradný postup ktorý je zákonne v poriadku, ale nezohľadňuje individuálnu situáciu konkrétnej rodiny a pod.

Podnetne k diskriminácii pristupuje R. Girard (1997: 25), ktorý o diskriminácii hovorí ako o diskriminačných opatreniach a píše: „Dodnes jsou postižení lidé obětí čistě diskriminačních opatření, která zdaleka přesahují narušení, jaké by snad jejich přítomnost mohla přivodit plynulosti společenských vztahů.“ Inými slovami, diskriminácia znamená také zaobchádzanie, ktoré je pre danú osobu menej výhodné ako zaobchádzanie s inou osobou v porovnateľnej situácii či postavení.

Velký sociologický slovník (1996) pod heslom *diskriminace sociální* okrem iného uvádza:

„fakt a způsob omezování nebo poškozování určitých společenských skupin v jejich právech a nárocích. ... Diskriminace sociální se opírá o předsudky a stereotypy ... spočívá v záměrném znevýhodnění určitých subjektů vytvářením nerovných hospodářských, politických, právních podmínek. Často brání v rozvíjení vlastní svébytné kultury, v přístupu ke vzdělání, ve výkonu povolání a v seberealizaci. Každé sociální znevýhodnění se může proměnit v diskriminaci, tedy v záměrné vnější omezování možností a realizace potřeb. Diskriminace sociální může vést k sociální degradaci, ale také k sociální exkluzi a v extrémních případech až ke genocidě. Za diskriminaci sociální bývá také považováno stavění a udržování bariér sociální mobility. ... Jako diskriminace sociální je někdy vnímána i silná sociální kontrola (např. přímá cenzura) nebo pravidla udržování veřejného pořádku.“

O diskriminácii voči skupine osôb možno teda hovoriť vtedy „kdy jsou jedné skupině lidí upírána práva a příležitosti, jimiž disponují druzí ... Velmi často jsou sice příčinou diskriminace předsudky, ale přesto je mezi těmito dvěma kategoriemi nutno rozlišovat, protože mohou existovat nezávisle na sobě.“ (Giddens, 1999: 231).

Uvedené definície navodzujú minimálne tieto otázky:

1. Ak diskriminácia môže viesť k sociálnej degradácii a exklúzii a možno za ňu považovať aj silnú sociálnu kontrolu a stavanie bariér v sociálnej mobilite, tak diskriminácia má rôzne podoby a súvisí s mnohými inými procesmi. O aké podoby a procesy ide?

2. Ak príčinou diskriminácie sú predsudky, tak aké javy a procesy dovedú skupinu od predsudkov voči inej skupine k jej diskriminácii?

2.1. PODOBY DISKRIMINÁCIE

Podoby diskriminácie sa pokúsme vymedziť na základe jednoduchých otázok KOHO sa diskriminácia týka, KTO ju uskutočňuje, ČOHO sa týka, PREČO sa uskutočňuje a AKO sa uskutočňuje.

2.1.1. Individuálna a skupinová diskriminácia

Na otázku KOHO sa diskriminácia týka, je možné odpovedať iba ak ju spojíme s otázkou KTO diskriminuje. Odpoveď je potom pomerne jednoduchá, diskriminácia sa týka jednotlivcov alebo skupín¹.

V prípade individuálnej diskriminácie diskriminovaný je jednotlivec a diskriminuje jednotlivec, resp. skupina ktorej členovia sú identifikovateľní. Táto činnosť môže mať podobu fyzického násillia s dôsledkom smrti, poškodenia zdravia, zničenia majetku a pod. Ide vtedy o diskrimináciu, ktorá je ľahko pozorovateľná a právne postihnuteľná (skupina skinheads alebo jednotliví skíni poškodia Róma, jeho rodinu, zdevastujú židovskú kultúrnu pamiatku a pod.). Ide o jednotlivé od seba oddeliteľné akty diskriminácie, kde diskriminujúci aj diskriminovaní sú jednotlivo identifikovateľní a jednotlivo právne postihnuteľní. Môže mať tiež podobu násillia inštitucionálneho alebo symbolického (úradník nepridelí hodnotu alebo službu o ktorú sa člen menšiny uchádza, člen menšiny je vystavený posmechu, ponižovaniu a pod.).

Skupinová diskriminácia je diskriminácia, ktorú realizuje celá skupina prostredníctvom svojich reprezentantov (volených, menovaných, samozvaných a skupina ich činnosť schvaľuje, minimálne sa od nej nedištancuje) na inej skupine ako celku, a to činnosťou, ktorá je kontinuálna, nemá menovitého adresáta ani pôvodcu, stáva sa ním ktorýkoľvek poverený alebo postihnutí člen skupiny, právne je ťažko individuálne postihnuteľná. Ak má podobu priamej diskriminácie je ľahko pozorovateľná, ľahko sa dokazuje, v modernej spoločnosti je ale problematické prisúdiť ju konkrétnym osobám, pretože diskriminuje systém ktorého sú súčasťou. Ak ale ide o nepriamu diskrimináciu, tak nie je ľahko pozorovateľná, problematické sa dokazuje a ťažko ju prisúdiť konkrétnym osobám. Napríklad rómskej rodine nie je umožnené kúpiť si rodinný dom v dedine, rómsky uchádzač o zamestnanie má sťažený prístup na primárny trh práce, rómske rodiny nedostanú po povodniach porovnateľnú pomoc a podobne.

Podľa typu skupiny, ktorá diskrimináciu pripustí, možno hovoriť o diskriminácii v sfére inštitúcií, v sfére združení a asociácií a v sfére komunít, pospolitostí. Samozrejme, porušovanie zásady rovnosti a nediskriminovania je najlepšie viditeľné a postihnuteľné vo verejnom živote, čiže v sfére inštitúcií a čiastočne vo sfére združení.

O diskriminácii vo sfére inštitúcií možno hovoriť vtedy, keď:

¹ Skupiny v tomto prípade nie sú myslené ako právnické subjekty. Zásady nediskriminácie a rovnakého zaobchádzania sa uplatňujú iba v spojení s právami fyzických osôb.

- Diskriminujú systémy a režimy práce, ktoré sociálne inštitúcie používajú pre uspokojovanie potrieb svojich klientov.

- Diskriminuje sociálny pracovník ako zamestnanec určitej sociálnej inštitúcie, keď svoju profesionálnu roľu naplňa diskriminujúcim spôsobom, pretože do jej výkonu prenáša predsudky a perzekučné presvedčenia s ktorými sa stretáva vo svojom sociálnom prostredí.

- Diskriminuje neexistovanie systémov a režimov práce, ktoré by mali zabezpečovať včasné identifikovanie a odborné riešenie nepriaznivých životných situácií príslušníkov menšín.

V uvedených prípadoch je inštitucionálna diskriminácia súčasťou nepriamej diskriminácie. Inštitucionálna diskriminácia sa prejavuje vylučovaním príslušníkov menšín a chránených skupín z dosahu inštitúcií, predovšetkým inštitúcií verejnej správy, pracovného trhu, systému vzdelávania.

O diskriminácii vo sfére združení a asociácií možno hovoriť pri neposkytnutí určitej služby, odmietnutí členstva a pod. Tento typ diskriminácie je veľmi ťažko postihnuteľný, pretože vnútorné predpisy, zásady, postupy a pod. si určujú členovia združenia sami, majú v tom plnú autonómiu a žiadna inštitúcia im do toho nemôže hovoriť, pokiaľ neporušia zákon.

O diskriminácii vo sfére pospolitostí, komunit možno hovoriť v bezprostredných vzťahoch medzi komunitami a medzi ľuďmi v komunitách. Týka sa predovšetkým lokálnych spoločenstiev. Prejavom tohto druhu diskriminácie je ostrakizmus sociálneho prostredia, šikanovanie, sociálna degradácia. Problematičnosť právneho postihu možno ilustrovať na príklade úžerníckych vzťahov v rómskych zoskupeniach.

Ak hovoríme o diskriminácii skupinovej, tak môžeme hovoriť aj o tom, akej skupiny sa diskriminácia týka, resp. akej by sa týkala, keby táto skupina nebola ochraňovaná právne. Ide o skupiny, ktoré sú pre svoju odlišnosť ohrozené a patria medzi zákonom ochraňované. Ak sumarizujeme všetky skupiny, resp. ich príslušníkov ktorí sú prostredníctvom zákona v ČR nejakým spôsobom chránení, tak ide o skupiny podľa rodu, rasy, farby pleti, jazyka, veku, sexuálnej orientácie, viery alebo náboženstva, zdravotného postihnutia, politického alebo iného zmýšľania, podľa príslušnosti k národnosti, etnickej skupine, podľa príjmu, resp. majetku. Osobitný druh diskriminácie, to znamená najviac rozšírený, najviac nebezpečný, tvorí diskriminácia rasová.

2.1.2. Diskriminácia sociálna, kultúrna a organizačno-politická

Ak sa pýtame ČOHO sa diskriminácia týka, pýtame sa vlastne na jej obsah. Diskriminácia sa týka, samozrejme, sociálneho sveta, takže otázka na jej obsah je otázkou na

to, čo je obsahom sociálneho sveta. Odpovedí na túto otázku nájdeme mnoho, hlavne medzi klasikmi sociológie. Za syntetickú, jasnú a vyváženú odpoveď možno považovať tú, ktorú udelil poľský sociológ Pavol Rybicki vo svojej publikácii o štruktúre sociálneho sveta (1979). Veľmi všeobecne povedané, keď Rybicki hovorí o sociálnom svete globálnej spoločnosti, hovorí o štruktúrach a charakteristikách sociálnych zoskupení, o pospolitosti kultúry a o skupinách a sociálnych činnostiach. V súlade s tým možno potom povedať, že z hľadiska obsahu možno hovoriť o diskriminácii sociálnej, kultúrnej a organizačno-politickej.

Sociálna diskriminácia sa týka miesta človeka/príslušníkov ochraňovanej skupiny v spoločnosti, čiže jeho sociálno-ekonomického postavenia. Ide o situácie, kedy majorita menšine upiera, sťažuje, ale tiež jej nepomáha keď je to nutné v prístupe k príležitostiam na vertikálny vzostup, v uspokojovaní potrieb, bráni v mobilite atď. Stratifikácia etnická sa tu spája so stratifikáciou sociálnou.

Diskriminácia v oblasti kultúry sa týka účasti človeka/príslušníkov ochraňovanej skupiny v kultúre. Ide o situácie, kedy majorita upiera, sťažuje udržiavanie a rozvoj identity menšiny, upiera menšine prístup k hodnotám kultúry, kedy nie je ochotná k výmene kultúrnych hodnôt, kedy majorita diskriminuje v oblasti vzdelávania.

Diskriminácia v oblasti organizácie života spoločnosti sa týka účasti človeka/príslušníkov ochraňovanej skupiny v sociálnych vzťahoch a činnostiach, ktoré utvárajú a udržiavajú globálnu spoločnosť. Ide o situácie, kedy majorita upiera menšine účasť na rozhodovaní, bráni jej v rozvíjaní autonómneho skupinového života v rovine pospolitostí, združení a inštitúcií.

2.1.3. Diskriminácia uvedomelá a neuvedomelá

Ak sa pýtame PREČO sa diskriminácia uskutočňuje, pýtame sa na to, či diskriminujúci konajú s plným vedomím toho čo robia, alebo nie. Môžeme potom hovoriť o diskriminácii uvedomelej a neuvedomelej.

Uvedomelá diskriminácia je taká, keď dominujúce spoločenstvo, jeho príslušníci, diskriminujú ľudí s menšinovým znakom s plným vedomím, že ide o upieranie im prístupu k určitým hodnotám a zdrojom. Táto diskriminácia býva legitimizovaná rôznymi teóriami rasistickými, náboženskými, triednymi a pod., ktoré v danej spoločnosti vládnu.

Neuvedomelá diskriminácia je taká, keď dominujúce spoločenstvo, jeho príslušníci diskriminujú ľudí s menšinovým znakom, pretože je taký zvyk, pretože v danom sociálnom prostredí sa považuje za samozrejmé, že určití ľudia nemajú prístup k určitým hodnotám,

pretože je to tak, také je prirodzené usporiadanie vzťahov. V danom sociálnom prostredí sa nereflektuje, že ide o diskrimináciu, že ide o predsudky. Príslušníci tohto prostredia sa s tým od narodenia stretávajú a ani ich nenapadlo reflektovať situáciu, spochybniť z dôvodu napríklad ľudských práv toto „prirodzené“ usporiadanie. Ich myslenie a konanie je v zajatí stereotypov a predsudkov rasových, etnických, náboženských, triednych, ideologických a pod. Týchto ľudí to samozrejme neospravedlňuje, ale vytvára to možnosť vysvetliť im situáciu, urobiť ich citlivejšími na menšinové postavenie tých ľudí, ktorí sú „iní“. Aktuálne je to zvlášť vo vzťahu k pracovníkom verejnej správy, k sociálnym pracovníkom, učiteľom, policajtom, poslancom a pod.

2.1.4. Diskriminácia priama a nepriama

Ak sa pýtame na to AKO sa diskriminácia uskutočňuje pýtame sa na spôsob a odpoveďou je, že poznáme diskrimináciu priamu a nepriamu.

S priamou diskrimináciou sa stretávame, ak k diskriminácii dochádza zámerne, otvorene a oficiálne, v modernej spoločnosti prostredníctvom zákona, predpisu, nariadenia. Výstižnejšie ju možno nazvať *systemovou diskrimináciou*,² pretože diskriminuje spoločenské zriadenie a to tým, že právne zakotvuje nerovné vzťahy medzi ľuďmi. Príkladom nech je apartheid v bývalej Juhoafrickej únii, otroctvo v bývalých južných štátoch Únie, segregáčny režim slovenského štátu v rokoch 1939 - 1945, rasistické zákony nacistického Nemecka atď.

S nepriamou diskrimináciou sa stretávame, ak ide o diskrimináciu prostredníctvom zdanlivo neutrálneho zákona, predpisu, nariadenia, alebo prostredníctvom určitých zvyklostí. Výstižnejšie ju možno nazvať *societálnou diskrimináciou*³. Takáto diskriminácia nie je formulovaná explicitne v texte nariadenia a ľudia sa zdráhajú činnosť, ktorú vykonávajú v súlade s takto neutrálne formulovaným zákonom nazvať diskrimináciou, považovať ju za diskrimináciu. Ide ale o vnútorne prepojený systém diskriminovania založený na predsudkoch a ako vírus prerastá do sociálnych štruktúr. Predchádzajúca priama diskriminácia sa tu premenila v nepriamu, pretože priama je zakázaná. Tu sa nejedná o diskrimináciu zameranú proti nejakému jednotlivcovi, tu ide o diskrimináciu jednej skupiny voči inej skupine. To, že ide o diskrimináciu poznáme obyčajne až z efektov takejto činnosti. S takouto diskrimináciou sa môžeme stretnúť napríklad pri pridelení obecných bytov na základe kritérií, kde sa z

² Možno sa stretnúť tiež s názvami *štrukturálna diskriminácia*, *inštitucionálna diskriminácia*.

³ Je príznačné, že slovenčina ani čeština nepoznajú pojem, ktorý by adekvátne odzrkadľoval obsah pojmu *societal discrimination*.

pridelenia vylučujú ľudia nie na základe zjavne rasových znakov, napríklad farby pleti, ale na základe znakov sociálnych a kultúrnych, ktoré však s etnickými a rasovými znakmi súvisia. Napríklad nezamestnanosť ako faktor nepridelenia bytu bez ďalšieho prešetrenia, bez možnosti výnimky v situácii, kedy nezamestnaní sú zväčša príslušníci jednej etnickej skupiny, resp. kedy títo sú vždy na konci pomyslenej fronty. O nepriamej diskriminácii možno hovoriť aj vtedy, keď príslušník menšiny je v obchode oslovený a obslužený až posledný, keď je v sociálnom prostredí predmetom vtipov, ponižovania, keď ho v obchode sledujú pozornejšie ako iných, či náhodou nekradne, keď mu policajti venujú zvýšenú pozornosť akonáhle sa objaví v centre mesta či v „lepšej“ štvrti a pod.

2.1.5. Diskriminácia rasová

Pojem *rasová diskriminácia* najlepšie definuje Medzinárodný dohovor o odstránení všetkých foriem rasovej diskriminácie z 21. decembra 1965. Podľa P. Puliša (2002a: 415) tento dohovor v článku 1 uvádza:

„Výraz *rasová diskriminácia* v tomto dohovore znamená akékoľvek rozlišovanie, vylučovanie, obmedzovanie alebo zvýhodňovanie založené na rase, farbe pleti alebo etnickom pôvode, na rodovom, národnostnom alebo etnickom pôvode, ktorého cieľom alebo dôsledkom je znemožnenie alebo obmedzenie uznania, užívania alebo uskutočňovania ľudských práv a základných slobôd na základe rovnosti v politickej, hospodárskej, sociálnej, kultúrnej alebo ktorejkoľvek inej oblasti verejného života.“

Podľa Jonathana H. Turnera (1994: 119) „Diskriminácia znamená odlišný spôsob prístupu k iným vzhľadom na ich národnosť, konkrétne ide o to, že príslušníkom nejakej národnostnej skupiny sa upiera prístup k hodnotám ako sú bývanie, práca, vzdelanie, moc a prestíž.“ Etnickú diskrimináciu považuje teda Turner za hnaciu silu etnickej stratifikácie. Etnickou stratifikáciou rozumie „neproporcionálnu alokáciu etnických populácií do jednotlivých sociálnych vrstiev“.

Dovolím si na túto tému uviesť obsiahlejší citát Turnera, ktorým uvádza svoje úvahy o etnickej stratifikácii. Píše (1994: 118-119):

„S triednou stratifikáciou sa prepletajú etnické nerovnosti. Znamená to, že niektorí ľudia určitého národnostného pôvodu značne častejšie patria do určitých sociálnych vrstiev. A pretože väčšina etnických subpopulácií sa nachádza v nižších vrstvách, ťažko sa môžeme diviť, že triedne konflikty môžu byť umocňované etnickými antagonizmami medzi tými, ktorí vlastnia a tými, ktorí by radi vlastnili cenené hodnoty. Tento jav môžeme každodenne pozorovať v kontaktoch s ľuďmi rôzneho národnostného pôvodu. Môže sa nám zdať, že sme tolerantní, poctiví a spravodliví, ale napriek tomu sa nám iba ťažko darí oslobodiť sa od napätia medzi nami a členmi

iných etnických populácií, ktoré je usadené kdesi v pozadí. Toto napätie nemá korene iba v rozdieloch v kultúre (ako napr. jazyk a presvedčenia), v rozdielnom správaní (spôsob rozprávania, pohybovania sa a pod.) a v rozdieloch v sociálnej organizácii (rozdielne vzory príslušnosti ku skupine); je vyvolané tiež rozdielmi v množstve peňazí, moci a prestíže, ktoré vlastníme a čo súvisí s tými kultúrnymi, behaviorálnymi a organizačnými rozdielmi. Ak pre tvoje etnické zázemie tieto rozdiely vyznievajú v tvoj neprospech, môžeš zastretým spôsobom prejaviť svoje nepriateľstvo a nosiť v srdci osteň; ak sa nachádzaš na strane privilegovaných, pociťuješ to nepriateľstvo a možno dokonca v sebe tlmíš určitý, ešte nie veľmi silný ľak.“

Akoby nám Turner chcel povedať, že etnická diskriminácia je večná, resp. že bude trvať tak dlho ako triedna stratifikácia. Aj keby tomu tak nebolo, je zrejmé, že opisované prepojenie triednej stratifikácie a etnickej príslušnosti je v súčasnosti platné. Ak to prijmeme ako hypotézu platnú pre súčasnosť a dohľadnú budúcnosť 10 – 20 rokov, tak z toho vyplývajú tri možné prístupy k problému etnickej diskriminácie. Zrušiť triedne rozdiely a zrušiť tak základ pre etnickú stratifikáciu. Komunizmus sa o to pokúsil a výsledkom bola asimilácia ochotných, zvýšenie diskriminácie váhajúcich a perzekúcia neochotných. Iným prístupom je neriešiť ten problém, považovať ho za večný a ako príslušníci majority sa bez obáv podieľať na diskriminácii a tešiť sa z jej ovocia. Tretím prístupom môže byť snaha o usmernenie etnickej diskriminácie tak, aby sa eliminovala zo sféry inštitúcií, utlmila v iných sférach a v podobe etnickej rivalizácie sa stala faktorom stimulujúcim rozvoj spoločnosti. Predpokladá to vyrovnávacie opatrenia pre zabezpečenie rovnosti šancí.

2.2 FORMY DISKRIMINÁCIE

Diskriminácia sa navonok prejavuje v rôznych formách. Je dobré vybrať také formy, ktoré sú empiricky zistiteľné. Také formy možno nájsť v literatúre personalistickej a právnickej. Na základe návrhu tzv. antidiskriminačného zákona do Národnej rady SR v roku 2002 (podľa P. Puliš, 2002a: 415-417) a zdrojov ktoré pojednávajú o diskriminácii v zamestnaní (Wearther, Davis, 1992: 73-103) možno hovoriť o ponižovaní a obťažovaní, o nežiadúcom zaobchádzaní, nežiadúcom dopade a o neoprávnenom postihu.

2.2.1. Ponižovanie, obťažovanie

Ide o také konanie „ktoré má za cieľ alebo za následok zásah do slobody a ľudskej dôstojnosti a ktoré vytvára pre fyzickú osobu nepriateľské, zastrášujúce, zahanbujúce, pokorujúce, alebo urážlivé prostredie.“ (Návrh zákona ..., 2002) Možno sa domnievať, že

cieľom a aj dôsledkom obťažovania je potvrdzovať (niekedy rituálne) nižšiu, resp. až ponížujúcu sociálnu pozíciu člena chránenej skupiny. Môže mať podobu otvoreného nepriateľstva, rasizmu alebo iba tzv. „nevinných“ poznámok a narážok. Pri každej intenzite tohto typu diskriminácie je podstatný pomer sily medzi tým ktorý obťažuje a tým, ktorý je obťažovaný.

2.2.2. Nežiadúce zaobchádzanie

Táto forma diskriminácie je charakteristická tým, že „se členy chránenej skupiny se zacházi jiným způsobem. Nežádoucí zacházení se také projevuje tím, že na různé skupiny jsou stanoveny různé požadavky.“ (Wearther, Davis, 1992: 79)

2.2.3. Nežiadúci dopad

Wearther, Davis o forme *nežiadúci dopad* píšu (1992: 79):

„Nežádoucí dopad se projevuje tím, že výsledek činnosti zaměstnavatele má rozličný dopad na jednu či více chráněných skupin. Dokonce i když zaměstnavatel má stejné požadavky a používá je stejným způsobem vůči všem skupinám, výsledný efekt může být diskriminační.“

Táto podoba diskriminácie vzbudzuje pozornosť verejnosti potrebnú k jej odstraňovaniu v zásade iba v oblasti pracovných vzťahov. V iných oblastiach je pri dobrej vôli tiež viditeľná, pri hodne dobrej vôli. V organizáciách je na ňu lepšie vidieť, pretože nerovnaké zaobchádzanie je v organizáciách zakázané legislatívne ako výraz toho, že zamestnanci plnia nielen pracovné role, ale aj roľu občana. Organizácie sa snažia vyhnúť prípadným súdom, ktoré by mohli poškodiť ich image. Organizácie sa snažia o rovné príležitosti tiež preto, aby sa vyhli negatívnym reakciám verejnosti na nerovnaké zaobchádzanie a na lokálnom trhu práce si tak zvýšili rozsah disponibilných zásob pracovných síl. Princíp rovnakého zaobchádzania je pre organizácie výhodný tiež ekonomicky, pretože ak je uznanou zásadou personálneho riadenia, zvyšuje produktivitu zamestnancov. Diskrimináciu typu *nežiadúce dopady* je možné zmerať a zhodnotiť jej finančný dopad na organizáciu. Odstraňovanie diskriminácie má v organizáciách svoju jasnú a dosť ťažko spochybniteľnú legitimitu. Výrobné, obchodné a iné organizácie sú organizáciami cieľovými s jasne stanovenými technologickými postupmi a prevádzkovými predpismi. Vo vzťahu k rovným príležitostiam a zásade nediskriminácie to znamená, že

kritériá výberu, vzostupu, degradácie, odmeňovania je možné prehľadne ukotviť na tieto postupy a predpisy. Spojenie požiadaviek na schopnosti a vlastnosti zamestnancov s parametrami technologického postupu je preto ľahko identifikovateľné a umožňuje odhaliť ukryté diskriminačné požiadavky. S tým súvisí, že legislatíva k rovnosti príležitostí sa najlepšie uplatňuje a kontroluje práve v oblasti pracovných vzťahov v organizáciách.

Vo vzťahu k spoločnosti toto všetko nie je celkom možné. Spoločnosť nie je cieľovou organizáciou. Pokračujúca inštitucionalizácia sveta spoločnosti ale poslednou dobou vytvára a zväčšuje priestor pre uplatnenie takýchto postupov. Znamená to, že všade tam, kde pre udržiavanie štruktúrovanosti a organizovanosti spoločnosti je nutné a možné cestou inštitúcií ovplyvňovať sociálne procesy uvedomelými riadiacimi zásahmi, tam je možné hľadať spôsob identifikovania diskriminácie typu *nežiadúci dopad* v riadiacom procese a kritériá jej identifikácie je možné hľadať v požiadavke racionality rozhodovania a v požiadavkách, ktoré súvisia s charakterom spoločenského zriadenia.

Už prvý zbežný pohľad na život v našich obciach a mestách upozorní na existenciu sociálnych javov a procesov, ktoré možno považovať za výsledok etnickej, rasovej diskriminácie. Nápadná je existencia a zvyšujúci sa počet sociálne vylúčených rómskych zoskupení s mimoriadne zlým stavom infraštruktúry, bezpečnosti a zabezpečenia základných potrieb a vznikajúce zoskupenia ilegálne pracujúcich ukrajinských robotníkov. Ide o jednoznačné dôkazy existujúcej nepriamej diskriminácie.

Inšpirujúce sú slová autorov uvedeného citátu, keď hovoria o proti diskriminačných opatreniach, ktoré zamestnávateľská organizácia musí realizovať, aby sa dostala do súladu so zákonom o rovnakých pracovných príležitostiach. Wearther a Davis (1992: 80) píše:

„ Pro personální odborníky z toho vyplývá ponaučení, že veškeré činnosti v personální oblasti musí být ve vztahu k výrobnímu a provoznímu účelu a ve svém úmyslu či výsledku nesmí mít diskriminační účinek. Pokud mají činnosti v pracovní oblasti diskriminační účinek vůči příslušníkům některé z chráněných skupin, tyto činnosti musí být přerušeny a nahrazeny jinými přístupy bez diskriminačního účinku.“

Obidva uvedené citáty sú zaujímavé preto, že *nežiadúci dopad* ako jeden z typov diskriminácie spájajú s riadením. Znamená to, že uplatnenie zásady nahradenia diskriminačného prístupu iným prístupom vyžaduje, aby proces riadenia mal v samotnom systéme riadenia zabudovanú takú spätnú kontrolu dopadu prijatých rozhodnutí, aby informovala o nežiadúcich dopadoch, ktoré možno podľa daných kritérií považovať za diskrimináciu. Informácie o *nežiadúcom dopade* by mali v prvom rade prichádzať znútra systému riadenia, pretože informácie zvonku nepovažuje tento systém za legitímne a bráni sa pred nimi.

Poznámka: Na to, aby sme mohli konštatovať kolektívnu diskrimináciu, nestačí konštatovať vytváranie sa sociálne a územne izolovaných sociálnych rómskych zoskupení, To, že nejaké sociálne zoskupenie je sociálne a územne izolované, ešte nič neznamená. Aby bolo možné konštatovať, že sa tak stalo ako nežiadúci dopad prijatých opatrení, tak tam musí spoluvystupovať aj neuspokojenie základných ľudských potrieb.

Uplatnenie tejto zásady v živote obcí a miest by znamenalo, že verejná správa by musela prerušiť a nahradiť prístupy s diskriminujúcimi účinkami inými, nediskriminujúcimi prístupmi. Tomu by ale muselo predchádzať uznanie daného stavu za *nežiadúci dopad* prijatých opatrení. Ako nežiadúci dopad si možno predstaviť niektoré riešenia problému neplatičstva, zneužívania sociálnych dávok atď.

2.2.4. Neoprávnený postih

„Neoprávneným postihom je také konanie, ktoré má za cieľ alebo za následok spôsobenie ujmy fyzickej osobe alebo právnickej osobe z dôvodu, že sa domáhala presadenia zásady rovnakého zaobchádzania.“ (Návrh zákona ..., 2002) Možno sa domnievať, že funkciou neoprávneného postihu je zastrašiť ľudí, ktorí sa búrili proti intolerancii.

2.3. OD PREDISUDKOV K DISKRIMINÁCIÍ

2.3.1. Predsudky

Predsudok je iracionálny a negatívny postoj k iným ľuďom, intenzívny, strnulý a odolný voči zmenám. Veľký sociologický slovník (1996) uvádza, že predsudok

„... v širšom význame je väčšinou chápaný ako uzavřený postoj k čemukoliv (k vlastni životni situaci, k chování jiné osoby či osob, k události apod.), který se utváří jednou apriori danou náb. či ideol. determinantou, nezávisí na okamžité situaci, neopírá se o porozumění ... V sociologii se většinou zkoumá předsudek jako negativní postoj vůči určité skupině či skupinám lidí, který má ospravedlnit a posílit jejich diskriminaci, a to na základě jejich skupinového členství a nikoliv osobních vlastností. Předsudek je ... zobecněním, podle něhož určitá kategorie lidí má kvalitu nižší než my sami, přičemž tento názor je brán za daný bez dalšího přezkušování. Předsudky nejčastěji vystupují ve vztazích mezi rasami ... národy či etniky ... mohou však vycházet též z rozdílů sociálních, kulturních, regionálních, náboženských, mohou se vázat na rozdíly věku, pohlaví apod. ... Sociálně-psychologické vysvětlení spatřuje v předsudku zvláště typ agresivního chování, jež má redukovat vlastní frustraci. Objekt předsudku zde plní funkci obětního beránka, tedy náhradního objektu agrese. Řada empirických studií dokazuje, že například předsudkem ve formě xenofobie trpí ve větší míře lidé, kteří patří ve své vlastní společnosti mezi méně úspěšné. Druhotně se předsudek šíří

socializáci, a to v rodině, ve skupinách vrstevníků, ale též tiskem, filmem, ve škole apod.“

Toto syntetické vyjádření toho čím je predsudok je potrebné rozvinúť.

Predsudok je rigidným a iracionálnym zovšeobecnením o určitej kategórii ľudí (Macionis, 1991). Ide o postoj, ktorý má tendenciu k vysokej stereotypnosti, k emocionálnemu náboju a nemení sa ľahko pod vplyvom opačnej informácie (Krech, Crutchfield, Ballachey, 1968). Diskriminácia je potom praktickým vyústením predsudkov a vzťahuje sa na správanie, najmä na nerovnoprávne zaobchádzanie s ľuďmi na základe ich príslušnosti k určitej skupine. V súvislosti s etnickými alebo národnostnými menšinami ide najmä o odopieranie rovnocenného prístupu k zdrojom a príležitostiam založenom na nelogických a neracionálnych dôvodov (Sullivan, Thompson, 1988).

Rasové predsudky majú rôzne funkcie – ospravedlňujú napríklad patologické nepriateľstvo, zdôvodňujú kultúrne neprijateľné potreby, umožňujú odmietat' nejakú skupinu, chránia pred ohrozením vlastnú identitu či skupinu a pod. Jedno však majú spoločné – posudzujú jednotlivých členov skupiny na základe stereotypov a kategórií a zjednodušujú tak interakcie s neznámymi ľuďmi.

Vznik predsudkov je ovplyvnený viacerými sociálnymi a psychologickými faktormi. Allport (2004: 246) hovorí o desiatich sociokultúrnych zákonitostiach predsudkov:

„Na základě toho, co dnes víme, můžeme říci, že lidí s předsudky bude víc v místech, kde se běžně setkáme s těmito podmínkami:

- tam, kde se společenská struktura vyznačuje různorodostí
- tam, kde je možný vertikální pohyb
- tam, kde probíhá prudká sociální změna
- tam, kde vládne neinformovanost a lidé narážejí na komunikační bariéry
- tam, kde je menšinová skupina velká nebo se rozrůstá
- tam, kde existuje přímá soutěž a reálný konflikt
- tam, kde důležité zájmy komunity podporuje vykořisťování
- tam, kde zvyky usměrňující agresi nahrávají slepému fanatismu
- tam, kde je tradicí ospravedlňovat etnocentrismus
- tam, kde se přízní netěší asimilace ani kulturní pluralismus.

[...] Pro žádnou z nich neexistují dokonalé a nevyvratitelné důkazy, ale každá z nich je tím nejlepším ‚odhadem na základě zkušeností‘, jaký v dnešní době můžeme udělat.“

V súčasnosti sú mnohé z týchto „zákonitostí“ rozpracované a autori zaoberajúci sa rasovými predsudkami uvádzajú rôzne faktory a teórie vzniku predsudkov (Sullivan, Thompson, 1988; Macionis, 1991; Krech, Crutchfield, Ballachey, 1968).

Frustračno-agesívna teória (scapegoat theory).

Vychádza z tendencie ľudí hľadať náhradné objekty za svoje neúspechy a nerealizovanie svojich cieľov. Náhradnými objektmi sú iné skupiny, menšiny. Keď potreby, žiadosti a ambície ľudí potlačené, títo ľudia sa stávajú nepriateľskí voči iným. Frustrácia môže byť podnetom na agresiu, ktorá sa môže obrátiť proti príslušníkom menšín. Menšiny majú nižšie sociálne postavenie, takže sa často stávajú vhodnými náhradnými objektmi frustrácie. Rasové predsudky, ktoré slúžia na podporu agresie navodenej frustráciou, môžu vyplývať z hospodárskej, spoločenskej, politickej alebo sexuálnej frustrácie (Felsenstein, 1999).

R. Girard (1997) v tejto súvislosti hovorí o perzekučných stereotypoch a perzekučnom spôsobe myslenia. Píše (1997: 28):

„Podání pronásledovatelů je i zde iracionální. Převrací vztah mezi celkovou situací společnosti a individuálním porušením zákona. Existuje-li mezi oběma těmito rovinami příčinný nebo důvodový vztah, musí postupovat jedine od kolektivního k individuálnímu. Perzekuční způsob myšlení postupuje obráceně. Místo aby v individuálním mikrokosmu viděl odraz nebo nápodobu celkové roviny, hledá původ a příčinu všeho, co jej trápí, v jednotlivci.“

R Girard hľadá príčiny kolektívnych perzekúcií, za ktoré považuje násilie páchané priamo vraždiacom davom a perzekúcií s kolektívnym dopadom, za ktoré považuje „násilnosti typu honu na čarodějnice, formálně postupující podle zákona, ale obvykle podněcované zjitřeným veřejným míněním.“ (1997: 19) Tieto príčiny vidí v tom, že konanie ľudí v spoločnosti potenciálne ovplyvňuje existencia perzekučných stereotypov, podľa ktorých ľudia orientujú svoje konanie v časoch krízy. Perzekučné stereotypy sú všeobecne platné a početné dôkazy ich existencie nachádzame v dejinách aj v súčasnosti. Vplyv perzekučných stereotypov na kolektívnu činnosť ľudí uvoľňujú krízy spoločnosti, kedy sa rozpadá inštitucionálny poriadok a usporiadanosť spoločnosti. Prvým perzekučným stereotypom je podľa Girarda to, že krízové situácie ktoré vedú k rozsiahlym perzekúciám prežívajú ich účastníci rovnako. „Neživějším dojmem vždy bývá radikální ztráta vlastní sociálnosti a zánik pravidel a ‚odlišností‘, jimiž je dán kulturní řád“. (1997: 19) Príčinu hľadajú v iných ľuďoch „považovaných za obzvlášť škodlivé z nejakého snadno viditelného důvodu. Podezřelí jsou obviněni ze zločinů zvláštního typu.“ (1997: 21) Pre tento druhý stereotyp sú typické obvinenia z útoku na hodnoty a authority, ktoré sú pre spoločnosť sväte či inak zvlášť významné (často ide o deti), zo sexuálnych zločinov (hlavne z incestu) a iných zločinov ktoré porušujú tabu, z náboženských zločinov ako zneuctenie hostie a iné

náboženskej tabu.⁴ Tretí stereotyp hovorí, že kritériá, podľa ktorých majorita vyberá obeť perzekúcií sú univerzálne. Všeobecne funguje kritérium abnormality, zvlášť telesnej. Girard píše (1997: 25):

„... je-li v nějaké lidské skupině zvykem vybírat si oběti v určité společenské, etnické nebo náboženské kategorii, má tato skupina sklon této kategorii připisovat tělesné vady, jimiž by se posílila její předurčenost za oběť, kdyby byly skutečné. Tato tendence se jasně projevuje v rasistických karikaturách. Abnormalita nemusí být jen tělesná. Vyskytuje se ve všech oblastech lidské existence a chování. A ve všech oblastech také abnormalita může sloužit jako kritérium, podle něhož se vybírají oběti perzekucí.“

Frustračno-agresívna teória spája vznik predsudkov s tým, že keď sa ľudia cítia niečím ohrození, alebo frustrovaní nemožnosťou dosiahnuť vlastné ciele, hľadajú náhradné objekty – sociálne skupiny, na ktoré by mohli preniesť svoje zlyhanie, slabosť, svoju vinu. Takými objektmi sú zväčša menšiny. Vznikajúce predsudky sú v súlade so stereotypnými predstavami spoločnosti o previneniach, ktoré spôsobujú krízy v spoločnosti, čím spätne legitimizujú použitie stereotypizovaných obvinení, ak spoločnosť pociťuje potrebu použiť ich.

Teória autoritárskej osobnosti.

Táto teória vychádza zo známeho výskumu T. W. Adorna v štyridsiatych rokoch, ktorý charakterizoval typ autoritárskej osobnosti a testoval jej vzťah a predsudkov. Autoritárska osobnosť napomáha prijímaniu a šíreniu predsudkov. Autoritárska osobnosť sa vyznačuje stereotypným myslením, konformnosťou v životnom štýle a hodnotách, obdivom k sile, rešpektom k moci, podriaďovaním sa autorite, poslušnosťou, preferenciou tvrdých interakcií v medziľudských vzťahoch, trvalou orientáciou na to, že z vonku príde útok, videnie hrozby aj tam, kde nie je, neustálou podozrievavosťou, konvenčným správaním a agresiou voči tým, ktorí myslia a konajú inak, neschopnosťou správať sa prirodzene a uvoľnene, neschopnosťou empatie a súcitenia, glorifikovaním vlastnej skupiny a negatívnym postoj k „cudzím“. Okrem toho sa vyznačovali podozrievavosťou, neistotou pri sebahodnotení a silným etnocentrizmom.

Autoritárska osobnosť vzniká v procese výchovy - prísna výchova, časté trestanie, vysoké požiadavky, hrozba pozbavenia lásky ak ich nenaplní. Dôsledkom je emócia

⁴ Je zarážajúce ako túto schému perzekučných obvinení možno použiť vo vzťahu k Rómom v ČR v súčasnosti. Majorita je neochvejne presvedčená, že Rómovia znevažujú hodnotu a autoritu školy, ktorá je v majoritnej kultúre významnou autoritou, pretože plní ničím nespochybňovanú funkciu odovzdávania tradícií a kultúrneho kánonu, nezaujíma šťastie ich detí, pretože ignorujú príležitosť dať im vzdelanie, o deti sa vôbec starajú laxne, veríme, že v rómskych zoskupeniach, kde v jednej miestnosti často žije celá početná rodina, sa možno s incestom stretnúť veľmi často, je nám jasné, že Rómovia ako kresťania sú povrchní a nespoľahliví, pretože do prežívania Boha zahŕňujú mysticizmus a pôvodné svoje predstavy a podľa kresťanských hodnôt aj tak nežijú.

nepriateľstva, zlosti a bojzlivosti. Tieto emócie vyvolávajú ďalšie tresty od rodičov. Preto ich dieťa uvoľňuje vo svojom prostredí na tých, ktorí mu to dovoľia - na slabších, na zvieratách. Predpoklady pre formovanie sa autoritárskej osobnosti sú nátlak a násilie spojené s nedostatkom láskavosti a emotívneho tepla v rodine a priaznivých citov (ale nedemonštrovaných pričasto). Predsudky sa učíme „na kolenách matky a otca“.

Výsledky ukázali, že ľudia, ktorí prejavili predsudky voči jednej menšine boli predpojatí aj voči iným menšinám, dokonca aj voči neexistujúcim, ktoré si výskumníci vymysleli. Súvislosť medzi autoritárskou osobnosťou a rasovými predsudkami sa preukázala v rozličných kultúrnych podmienkach.

Teória anómie.

Stav anómie je podľa Nisbeta (1998: 30) stavom vydedenia na všetkých úrovniach dedičstva, vyviazania z cieľov a zmyslu ktoré prenikajú celou kultúrou, je stavom nedostatku opory okrem samého seba. Teória anómie vychádza z Durheimovho konceptu a jeho rozpracovania Mertonom a z konceptu Srole'ho. Durkheim a Merton chápu anómiu rovnako, líšia sa v ponímaní príčin deviačného správania. Anómia je pre obidvoch „... výsledkom dezintegrácie v oblasti kultúry a sociálnej štruktúry, ako aj vzájomne medzi nimi.“ (Turner, 1985: 144)

Durkheim považoval anómiu za štrukturálnu hrozbu moderného sveta a druhú, popri egoizme, príčinu nárastu samovrážd. Moderná kultúra vyvoláva stále nové ambície, túžby a nádeje, ktorým sa realita v konečnom dôsledku vysmieva, pretože nie sú v súlade s normatívne stanovenými požiadavkami spoločnosti. Výsledkom je strata autoidentifikácie, pocit chaosu a zmätku, ktoré vedú k strachu, k osamelosti a odchýlnému konaniu. Dochádza k rozkladu a zrúteniu hodnotového a normatívneho poriadku spoločnosti.⁵

⁵ T. G. Masaryk publikuje v r. 1881 knihu *Sebevražda*. Svoje zistenia a úvahy nápadne podobné úvahám Durkheima publikoval Masaryk v nemčine 16 rokov pred Durkheimom. Masaryka možno považovať za predchodcu teórie anómie. Masaryk píše (1926: 54-55, 184-185):

„Winslow míní, že je sebevražda v republikách častejšia, pretože je tam fantázie následkom všeobecnej rovnosti roznícena, čímž vzniká všeobecná snaha po novotách, kdežto v despociách každý zůstává a poslouchá na svém, vykázaném mu místě. ... Nepříznivě působí přirozeně každá upřílišená agitace, poněvadž lidé rozněcuje a tak ovšem disponuje k omrzlosti života. I politická agitace může býti zhoubná, pokud plodí exaltaci a utopismus, jež vedou přímo nebo nepřímou k sebevraždě. [...] moderní společnost (je) vedena dvěma duchovními mocemi, vědou a náboženstvím; protože však tyto moce spolu zápasí, je vedení obou nedostatečné a zhoubné. V nedostatku jednotného názoru světového se nemohou tvořit dokonalé povahy, nýbrž jenom rozumový a mravní chaos. ... vedle umrtvujícího indiferentismu (se) šíří hlodavý skepticismus a ošklivý cynismus; lidé jsou nespokojeni a nešťastní a stále hlasitěji a hrozivěji se ozývají hlasy, jež se nelekají ani násilné reorganizace společnosti.“

Rastúci podiel samovrážd dáva Masaryk do súvislosti s pokračujúcou sekularizáciou. Tvrdí, že strata viery zapríčiňuje pocit vykorenenia a stratu zmyslu života. Pokiaľ Masaryk videl riešenie v harmónii rozumu a citu, čiže vedy a viery, Durkheim hovoril o nadradenosti požiadaviek spoločnosti.

Merton (1982) chápe anómiu ako dôsledok nerovnováhy medzi cieľmi a prostriedkami k ich realizácii, ale tiež podobne ako Durkheim ako samotnú túto nerovnováhu. Píše (1982: 225):

„Anómia je chápaná ako ... dezintegrácia, ktorá sa objavuje v štruktúre kultúry, a to zvlášť vtedy, keď existuje veľký rozdiel medzi kultúrne určenými normami a cieľmi a sociálne štruktúrovanými možnosťami činnosti členov skupiny v súlade s týmito normami.“

Na inom mieste píše (1985: 198-199):

„Úmerne tomu, ako sa tento proces prehlbuje (výber prakticky najúčinnnejšej metódy v situácii nerovnováhy medzi cieľmi a prostriedkami – I.V.), spoločnosť sa stáva nestabilná a objavuje sa to, čo Durkheim nazval *anomiou* (alebo chýbajúcimi normami).“

A ešte na inom mieste píše (1985: 251):

„... konflikt medzi kultúrne vymedzenými cieľmi a inštitucionálnymi normami tvorí ... jeden zo zdrojov anómie.“

Merton zdôrazňuje, že šance na dosiahnutie úspechu sú sociálne štruktúrované, závisia od príslušnosti k jednotlivým vrstvám spoločnosti. Príslušníci nižších vrstiev majú menšie šance. Inými slovami, príslušníci nižších vrstiev sú viac ohrození stavom anómie.

Na tomto základe L. Srole skonštruoval škálu na meranie anómie. Na rozdiel od Durkheima a Mertona, ktorí používali koncept anómie na opísanie stavu celej spoločnosti, Srole konceptualizoval anómiu ako kontinuum určitého psychického stavu, od psychickej integrácie po psychickú izoláciu (Rabušic, Mareš, 1995). Srole teda definuje anómiu ako rozpad morálnych hodnôt jedinca a stratu schopnosti integrovať sa do spoločnosti. Človek sa cíti izolovaný, odcudzený spoločnosti, v ktorej žije. Tento stav, ako opak *self-to-others belongingness* (príslušnosť k niekomu), sa nazýva *self-to-others alienation* (odcudzenie, nepriateľstvo k ostatným) a stavia hypotézu, že vyššia miera anómie v spoločnosti je spojená s odmietaním všetkého, čo nepatrí priamo ku skupine jedinca, a je najmä spojená s odmietaním minoritných skupín. Srole overil hypotézu, že vyššia miera anómie znamená aj negatívnejšie postoje k menšinám a k problémom, ktoré sa s nimi spájajú.

Teória etnocentrizmu.

Etnocentrizmus znamená posudzovanie inej národnostnej skupiny očami vlastnej, pričom spôsob života a kultúru vlastnej skupiny pokladá za najlepšie. Vytvára tiež videnie sveta v termínoch „my“ a „oni“. Aj keď silná identifikácia s vlastnou skupinou prispieva k jej vnútornej kohézii, vedie k nedôvere až nepriateľstvu voči iným skupinám. Etnocentrickí ľudia nedôverujú cudzincom, chápu ich ako symbol zla a nebezpečenstva, rituály iných kultúr

chápu ako necivilizované a ich pravidlá nepochopiteľné. Takéto chápanie potom ľahko ospravedlňuje nespravodlivé a často nepriateľské útoky zamerané na cudziu skupinu. Problematike etnocentrizmu sa bližšie venuje ďalšia časť tejto práce.

Teória socializácie.

Podľa tejto teórie sa predsudky a diskriminácia stávajú súčasťou hodnôt a noriem spoločnosti, už keď sa v nej prejavia. Kultúrne hodnoty a normy sú teda takisto zdrojom vzniku predsudkov. Predsudky a diskriminácia voči určitej skupine sa postupne legitimizujú a v procese socializácie sa prenášajú na nových členov spoločnosti. Sociálne zvyky sa tak dedia z generácie na generáciu, deti sa učia vnímať svoju národnosť alebo rasu a vyhýbať sa členom odlišných skupín. Záleží samozrejme na type výchovy. Najznámejšou teóriou je teória diferencovaných asociácií E. H. Sutherlanda. Tejto problematike venujem viac pozornosti v ďalšej časti práce.

Pokiaľ ide o najdôležitejšiu primárnu skupinu kde sa uskutočňuje socializácia, o rodinu, Možný (1999) formuloval typológiu výchovných štýlov. Typy sa líšia mierou snahy odovzdať deťom rodičmi akceptované hodnotové vzorce. Rozlišuje štyri typy: tradičný, demokratický, umiernené liberálny a dôsledne liberálny. V tradičnom type je miera najvyššia, v dôsledne liberálnom najnižšia. Predsudky ale pretrvávajú nielen preto, že sa ich učíme v primárnych skupinách, ale aj preto, že málo prichádzame do skutočného kontaktu, resp. interakcie s príslušníkmi inej rasovej či etnickej skupiny.

Konfliktualistická teória vzniku predsudkov.

Tento prístup považuje predsudky za výsledok sociálneho konfliktu medzi rôznymi skupinami. Predsudky a diskriminácia podľa nej vznikajú vtedy, keď skupiny medzi sebou rivalizujú o zdroje a o moc. Predsudky potom slúžia ako ideológia odôvodňujúca útlak alebo horšie postavenie menšín.

Všeobecne možno k týmto teóriám odlišnosti konštatovať to, čo E. H. Sutherland konštatoval k problematike frustrácií. Snaha uvoľniť svoje frustrácie, hovoril Sutherland (podľa Siemaszko, 1993: 105), sa môže samozrejme stať príčinou deviačného správania. Avšak frustrácia sama o sebe nie je postačujúcou príčinou deviačného správania, pretože môže byť uvoľnená tiež konformným spôsobom, ktorý je spoločnosťou dokonca často vysoko odmeňovaný. Aké iné faktory sú potrebné? Analogicky možno to isté konštatovať aj

k ostatným teóriám – ujasňujú síce prečo ľudia majú predsudky, neujasňujú ale, prečo dochádza k diskriminácii.

2.3.2. Prečo majorita diskriminuje?

V súvislosti s rasovou diskrimináciou kladie Turner dve otázky, ktoré považuje za kľúčové (1994: 121.124): Ako jedna etnická skupina získava moc diskriminovania? Prečo jej členovia majú chuť diskriminovať? Pre získanie odpovede je podľa Turnera potrebné preskúmať závislosti medzi piatimi faktormi:

Zdroje, ktorými disponujú etnické skupiny.

Podľa Turnera platí, že čím viac zdrojov má etnická skupina k dispozícii, tým ľahšie dokáže bojovať s dôsledkami diskriminácie dominujúcej skupiny. Keď skupina má zabezpečený prístup k jednému druhu zdrojov, napríklad k vysokokvalifikovanej práci vďaka svojmu vzdelaniu, alebo k možnosti rozvíjať rodinné firmy, prístupujú k získavaniu ďalších zdrojov, ako byty v osobitných štvrtiach, moc v samospráve. Ale tie skupiny, ktorých členovia nemajú prístup ani k finančným zdrojom, ani ku vzdelaniu a kvalifikácii, ani k moci politickej, ani k prestíži nie sú v stave naštartovať proces zvyšovania svojich rezerv.

Možnosť identifikovania členov etnických skupín ako cieľa diskriminácie.

Aby sa človek mohol stať cieľom diskriminácie, musí byť viditeľný, musí sa nejakým spôsobom odlišovať. Ak sa odlišnosti behaviorálne, kultúrne a odlišnosti v organizácii skupinového života spoja so špecifickými biologickými znakmi skupiny, tieto znaky sa stávajú vhodnými odlišujúcimi znakmi skupiny a jej členovia sa stávajú ľahším objektom diskriminácie. Na základe týchto špecifických biologických znakov sa rozvíjajú predsudky o skupine, následne narastá diskriminácia a dochádza k prehĺbeniu etnickej stratifikácie. A tak dokola. V lepšej situácii sú podľa Turnera tí, ktorí sú menej „viditeľní“ a majú šancu „rozpustiť“ sa v dominujúcej skupine (v Amerike to boli napríklad Íri, Poliaci, Taliani a iní. Inak je to ale s tými, ktorí sa svojimi biologickými a kultúrnymi znakmi natoľko odlišujú od majority, že nemajú možnosť „stratiť sa“ v nej (napríklad Afroameričania v americkej spoločnosti). Je to bludný kruh hlavne pre tie etnické skupiny, ktoré nedisponujú žiadnymi zdrojmi. Turner píše (1994: 122): „Neudivuje preto, že v Amerike tie etnické skupiny, ktoré možno ľahko odlíšiť, ktoré stratili väčšinu svojich finančných zdrojov, alebo ich nikdy nemali, zbavené svojho kultúrneho dedičstva a ktoré nemajú dostatočné množstvo

organizačných štruktúr v ktorých možno nájsť ochranu, sa najľahšie ocitnú v tomto bludnom kole a zotrávajú v ňom bez možnosti vyjsť z neho.“

Úroveň a druh diskriminácie.

Turner rozoznáva v dejinách ľudstva rôzne úrovne diskriminácie – zabíjanie členov etnickej skupiny, ich vyhánanie a keď tieto extrémne formy neboli možné, tak sa používala segregácia v getách a obmedzovali sa zamestnania, ktoré členovia skupiny mohli vykonávať. V súčasnosti k tomu pribudla politika etnických čistiek. Častejšie sa podľa Turnera stretávame s diskrimináciou, ktorá spočíva vo fyzickej segregácii a ekonomickej izolácii nejakej subpopulácie. Táto diskriminácia je možná iba vtedy, keď členov skupiny možno v spoločnosti ľahko rozoznať.

Turner hovorí o dvoch druhoch diskriminácie. Prvým je diskriminácia v dôsledku ktorej sa menšina ocitne na úrovni nižších vrstiev. Neproporcionálne veľký počet členov menšiny je izolovaný v slumoch a prinútený vykonávať nízko platené zamestnania a tvoria preto najchudobnejšiu vrstvu spoločnosti. Dôsledkom druhého druhu diskriminácie je vznik tzv. menšiny sprostredkovateľov. Jej členovia sú oddelení od zbytku spoločnosti, ale zároveň majú povolenie vykonávať niektoré činnosti v oblasti obchodu, ekonomiky. Napríklad Židi v stredovekej Európe, v súčasnosti imigranti z Ázie, ktorí zaujali niku malého biznisu.

Čo podľa Turnera rozhoduje o tom, akým druhom menšiny sa stane daná etnická populácia? Rozhodujú o tom zdroje ktoré je v stave mobilizovať. Ak nejaké má, ľahšie sa stane sprostredkovateľskou menšinou. Rozhoduje o tom ale aj veľkosť menšiny. Ak je príliš veľká, nestáva sa sprostredkovateľskou menšinou a tí jej členovia, ktorí sú v stave mobilizovať nejaké zdroje, prechádzajú na pozície strednej vrstvy a ostatných členov skupiny nechávajú za sebou.

Stupeň ohrozenia, ktorý jedna skupina vytvára inej.

Na otázku prečo jedna skupina diskriminuje inú Turner odpovedá, že pre strach, ktorý vyvoláva. „Keď sa jedna populácia cíti ohrozená druhou, začína ju diskriminovať. ... čím viac sa cíti ohrozená, tým silnejšia je diskriminácia. Veľká, ľahko identifikovateľná etnická skupina ohrozuje viac, ako malá, pretože môže „ovládnúť“ pracovné miesta, školy, politiku a obytné štvrte. ... Takéto obavy pred dôsledkami vplyvu jednej etnickej skupiny na druhú, môžu, ale nemusia byť oprávnené.“ (1994: 123)

Intenzita predsudkov.

Keď ľudia pociťujú strach, vtedy budujú negatívne stereotypy vo vzťahu k tým, ktorí tie obavy, najčastejšie imaginárne, vyvolávajú (Feagin, 1991). Turner k tomu dodáva (1994: 124):

„Čím väčšie obavy, tým viac negatívne stereotypy. ... Negatívne stereotypy umocňujú obavy, ktoré následne zdôvodňujú silnejšiu diskrimináciu. Kultúrne presvedčenia sú teda dôležitou silou, pretože kodifikujú skupinový pocit ohrozenia a zároveň ho prehľbujú, zdôvodňujúc tým používanie diskriminácie. Samozrejme, môžu pôsobiť aj iné presvedčenia, ktoré sa stavajú proti týmto predsudkom. Tak sa deje v Amerike, kde viera v rovnosť vždy silne spochybňovala a negovala predsudky a negatívne stereotypy spojené s jednotlivými národnosťami.“

Na otázku *Aké javy a procesy dovedú skupinu od predsudkov voči inej skupine k jej diskriminácii* Turner odpovedá že ide o strach, obavy, ktoré diskriminovaná menšina vyvoláva v majoritnej skupine, a že existujú podmienky, ktoré diskrimináciu umožňujú. Za takéto podmienky Turner považuje to, že menšina môže mobilizovať menej zdrojov na obranu proti diskriminácii ako je potrebné, jej členov možno v spoločnosti ľahko rozoznať, a existujú voči nej silné predsudky. Z odpovede Turnera sa ale nedozvedáme, aké procesy dovedú majoritu k tomu, že začne menšinu diskriminovať. R. Girard (1997) takéto procesy hľadá v mechanizme perzekučného myslenia a perzekučných stereotypov. Odpovedá, že to spôsobujú krízy v spoločnosti tým, že uvoľňujú z pút sociálnej kontroly predsudky a násilie. Pohľad Girarda je zaujímavý a v mnohom inšpirujúci, ale jednostranne vychádza z frustračno-agresívnej teórie. W. Allport (2004) hovorí o procesoch ktoré majoritu dovedú k diskriminácii komplexne. Možnosť komplexného pohľadu dáva proces, ktorý Allport nazýva *gradácia odmietania cudzích skupín*.

2.3.3. Mechanizmus diskriminácie – gradácia odmietania odlišností

Gradáciu odmietania cudzích skupín formuluje Allport (2004: 80) ako škálu podobnú Guttmanovej škále sociálnej dištancie. Väčšina ľudí sa podľa neho uspokojí verbálnym odmietaním, osočovaním, ďalej nikdy nezájdu. Niektorí však dospejú do štádia aktívnej diskriminácie, vrátane segregácie. A niekoľkí sa zúčastnia fyzického napadania všetkých stupňov intenzity – vandalských akcií, výtržností, lynčovania. Táto škála slúži Allportovi na formulovanie 9 krokov, prostredníctvom ktorých dochádza za určitých okolností k postupnému prechodu od verbálnych útokov k násiliu. Tieto kroky si zaslúžia odcitovať tak ako ich formuloval Allport, napriek tomu, že ide o trochu dlhší citát. Allport píše (2004: 89):

„Když propukne násilí, můžeme si být celkem jisti, že mu cestu připravily následující kroky:

(1) Dlouhé období kategorického odsuzování předem. Obětní skupina je dlouho na mušce. Lidé začínají ztrácet schopnost uvažovat o příslušnících cizí skupiny jako o jedincích.

(2) Dlouhé období verbálních stížností na pronásledovanou menšinu. Podezíravost a obviňování se stávají návykem s pevnými kořeny.

(3) Narůstající diskriminace (kupř. norimberské zákony).

(4) Nějaký vnější tlak na příslušníky vlastní skupiny. Dlouho je trápil nedostatek, pocit nízké životní úrovně, dlouho byli podrážděni politickým vývojem – omezeními v době války nebo obavami ze ztráty zaměstnání.

(5) Lidé jsou stále otrávenější svými vlastními inhibicemi a dospívají do stadia výbuchu. Mají pocit, že už nedokážou – nebo by neměli – snášet nezaměstnanost, rostoucí ceny, ponížení a chaos. Velmi přitažlivým se stává iracionalismus. Lidé ztrácejí důvěru ve vědu, demokracii, svobodu. Souhlasí s tím, že „ten, kdo zvyšuje vědění, zvyšuje utrpení“. Pryč s intelektuály! Pryč s menšinami!

(6) Tyto nespokojence přitahují organizovaná hnutí. Vstupují do nacistické strany, hlásí se ke Ku-klux-klanu nebo k černým košilím. Pokud nemají k dispozici žádnou formální organizaci, může jim posloužit i organizace méně formální – dav.

(7) V takové formální či neformální společenské organizaci získává jedinec kuráž a podporu. Vidí, že jeho podrážděnosti a rozhořčení se dostává společenského uznání. Normy skupiny ospravedlňují jeho popudy k násilnostem – alespoň si to myslí.

(8) Dojde k incidentu, který vše urychlí. Co bylo až dosud možné přehlédnout jako nicotnou provokaci, teď vyvolá výbuch. K incidentu ve skutečnosti vůbec nemusí dojít nebo ho může šeptanda nafouknout. [...]

(9) Když násilí skutečně propukne, pro udržení destruktivní aktivity začne hrát důležitou roli „sociální facilitace“. Jestliže člověk kolem sebe vidí davové šílenství vzrušených lidí, jeho vlastní vzrušení se zvyšuje a podněcuje ho to k nějaké činnosti. Nutkání zpravidla sílí a osobní zábrany padají.

To jsou podmínky potřebné k tomu, aby se uvolnily obvyklé brzdy mezi verbálním útokem a otevřeným násilím.“

Proces, ktorý Allport (2004: 80) nazýva *gradáciou odmietania cudzích skupín* sa aktualizuje vždy vtedy, keď sa postupne uskutočnia javy a procesy, ktoré Allport menuje. Možno sa domnievať, že tento proces je v stave sa obnovovať nielen vďaka tomu, že ho iniciujú určité javy a procesy, ale aj vďaka tomu, že sa opiera o existenciu procesov, ktoré sú vlastné ľudským skupinám a ktoré sa v podmienkach o ktorých hovorí Allport deformujú v násilie. Uvedená Allportova škála odmietania cudzích skupín a jeho proces gradácie odmietania cudzích skupín dovoľujú domnievať sa, že ide o tieto sociálne procesy - xenofóbia, etnocentrizmus a katarzia.

2.4. PROCESY POSILŇUJÚCE ODMIETANIE ODLIŠNOSTÍ

2.4.1. Xenofóbia

Xenofóbia, alebo tiež nedôvera k cudzím, strach z „iného“, je podľa H. Beckera a H.E. Barnes (1964: 69-75) jedným zo štrukturálnych znakov preliterárnych spoločností. Tieto sa vyznačujú neznalosťou písma, resp. písmo nie je bežne používané, sú myšlienково uzavreté a imobilné. Myšlienková imobilita znamená nechť alebo neschopnosť alebo oboje k zmene spôsobu činnosti a myslenia. Súvisí s tým ich kultúrna inercia a takmer žiadna medzikultúrna komunikácia. Xenofóbia nie je podľa autorov zapríčinená ľudskou prirodzenosťou, ale je výsledkom zvláštnej situácie, situácie susedskej izolácie. Susedská izolácia prospieva rozvoju prísnej spoločenskej kontroly a tá zase vyvoláva kultúrnu skostnatenosť. Dlhotrvajúca susedská izolácia spôsobuje, že sa rozvinú nemenné návyky, čo vyvoláva silný odpor proti zmene. Návyky, obyčaje, rutina, stereotypy dominujú nad všetkým a sú rituálne potvrdzované. Susedskú izoláciu vyvoláva to, že kultúrny kód sa odovzdáva ústne. S tým sa samozrejme spája potreba zabezpečiť identitu spoločnosti skupinovú pamäťou, ktorá sa mení iba tak rýchlo ako je schopný zvládnuť ústny spôsob jej odovzdávania a potvrdzovania. Spája sa s tým tiež neochota k zmenám a ostrážitosť pred odlišnosťou, ktorá prichádza s cudzincom. Až existencia písma umožnila uchovávať tradíciu aj pri prudších zmenách v spoločnosti. Zmeny v spoločnosti sa stali možné bez toho, aby bola ohrozená skupinová pamäť a identita spoločnosti.

Becker a Barnes písali svoju knihu o dejinách sociálneho myslenia v tridsiatych rokoch minulého storočia. Ak hovoria o xenofóbii ako vlastnosti preliterárnych spoločností tak to možno považovať za obraz tej doby. My dnes vieme, že xenofóbia sa vyskytuje aj v rozvinutých krajinách, ktoré poznajú a používajú písmo a že jej dôsledky dokážu byť obludné, priamo úmerné technickým možnostiam modernej doby.

Franz Boas v *Antropology and Modern Life* (Boas, 1978: 140) píše: „Intolerancia sa často, ak nie vždy, opiera na sile mechanických reakcií a na silnom nepríjemnom pocity, ktorý zažívame, keď sa nesprávame v súlade so svojim návykom. Otvorený fanatizmus, viditeľný pri prenasledovaní heretikov si treba takto objasniť. ... Jeho psychologickým základom bola ... neschopnosť zmeniť spôsob myslenia, ktorý sa automatizoval a s tým spojená nemožnosť myslieť po novom. Preto sa to zdalo čímsi protispoločenským, a teda zločineckým.“ S preliterárnymi spoločnosťami máme teda podľa Boasa spoločnú psychologicky danú zníženú schopnosť meniť spôsob myslenia. Dodajme k tomu, ako druh sme teda odsúdení svojimi psychickými vlastnosťami na inerciu v oblasti sociálnej činnosti, na opakovanie stále tých istých schém a vzorov? Možno, ale predsa len skúsme preskúmať, či aspoň v niektorých prípadoch sa nám odniekiaľ neponúka iné riešenie.

Boas hovorí aj o modernej spoločnosti, hovorí o mechanických reakciách, o návykoch, o neschopnosti zmeniť spôsob myslenia, ktorý sa automatizoval. „Sa automatizoval“ – to je to pravé slovo, ktoré nás dostáva do súčasnosti. Skúsenosti s nacizmom a neskôr aj komunizmom potvrdili názor Boasa a sprostredkovane aj Beckera a Barnesha, že odlišnosť vyvoláva obavy a pocit ohrozenia, pretože narúša istoty, ktoré stotožňujeme so svojou identitou. Tak ako naši predkovia aj my máme strach zo straty identity. Treba však odlíšiť tri javy: autoritárska osobnosť ktorá sa cíti ohrozená, človek – automat, ktorý ako výtvar totalitného zriadenia ochraňuje toto zriadenie pred ohrozujúcou ho odlišnosťou „cudzince“ a prirodzenú obavu každého z nás zo straty svojej skupinovej identity.

Autoritárska osobnosť – známy koncept Adorna, ktorý vypracoval v štyridsiatych rokoch minulého storočia. S konceptom človek - automat sa možno stretnúť u poľského psychiatra A. Kępińskiego, ktorý začiatkom sedemdesiatych rokov v tomto koncepte zobecnil svoje skúsenosti s liečbou a pozorovaním bývalých väzňov tábora smrti v Osvienčime a tiež dozorcov tohto tábora, ktorí boli odsúdení v Poľsku. Človek – automat je podľa Kępińskiego (1972: 5-127) ovládnutý nejakou ideou⁶, ktorá z neho robí „automat“, robot necitlivý na iný názor či konanie, na utrpenie, potreby a situácie ľudí, ktorí sú iní ako on. Ľudia – automaty sú orientovaní iba na dosiahnutie jediného pravdivého cieľa, okrem totálneho splnenia rozkazu ktorý k nemu vedie, nič nevidia a nevnímajú. Správajú sa ako zvonku naprogramovaný robot. Idea je spočiatku cudzou štruktúrou, ale postupne si ju človek osvojuje a stráca svoju vlastnú identitu. Jeho myšlienky, city, činy už nie sú prejavom jeho vlastnej osobnosti a slobodnej vôle, stávajú sa odrazom ideovej štruktúry prijatej zvonku. Takto naprogramovaný človek je schopný tejto idey všetko obetovať, okrem jej cieľov nič iného nevidí. Táto vonkajšia štruktúra ľudí uniformuje, začínajú sa podobať jeden na druhého a tolerujú iba sebe podobných. Tiež ich dehumanizuje, pretože nech urobia čokoľvek, veľkosť idey to ospravedlní podľa zásady *cieľ svätí prostriedky*. Človek, ktorý nie je poznačený tou istou ideou stáva sa prekážkou pre jej realizáciu, stáva sa nepriateľom, predmetom ktorý treba odpratať, pretože svojou odlišnosťou ohrozuje nielen dosiahnutie cieľa, ktorý je posvätný a dáva im zmysel života, ale ohrozuje aj stabilitu, ktorú týmto ľuďom dáva autoritatívna ideológia a autoritatívne organizovaná spoločnosť. Kępiński v tomto bode pripomína príbeh Claudi Eartherlyho, majora americkej *Air Force*, ktorý zvrhol A-bombu na Hirošimu. Keď sa dozvedel, že výbuch spálil 200 tisíc ľudí, už sa nezbavil morálneho konfliktu a vedomia viny.

⁶ Tieto idey sa vyznačujú jedným špecifickým znakom – vlastný názor je stotožnený s vyznávanou ideológiou a tá s pravdou. A o pravde sa predsa nediskutuje. Intolerancia sa tak cez ideológiu, ktorej je priznaný status jedinej pravdy, dostala do sféry, kde od čias tridsaťročnej vojny nemá čo hľadať, do sféry názorov.

Kępiński upozorňuje, že v Nemecku sa nikto taký nevyskytol, ba práve naopak, tí ktorí boli súdení mali pocit krivdy, pretože boli podľa nich trestaní za plnenie povinností, za poslušnosť. Oni necítili vinu, na vine bola ideológia, ktorá im bola zaštepená. Bez nej sa stali opäť poriadnymi ľuďmi.

Koncepcia človek – automat sa prelína s koncepciou autoritárskej osobnosti. Keď Kępiński cituje z autobiografie Rudolfa Hoessa, veliteľa tábora smrti v Osvienčime a z jeho listov rodine, máme pred sebou klasický opis autoritárskej osobnosti. Tento osobnostne nerozvinutý človek prijatím nacistickej ideológie síce stráca seba, ale nachádza v nej to, čo ľudia tohto typu osobnosti nachádzajú v predsudkoch – nacizmus sa mu stáva vonkajšou oporou, nachádza v ňom istotu, jasnosť, poriadok a silu, ktorá mu chýba. Odpor k samému sebe a pocity menejcennosti sú nahradené sebaobrazom hrdinu – stúpenca idey. Jej prostredníctvom získava jeho život zmysel. Totalitná ideológia, autoritatívny a zjednodušujúci pohľad na svet, totalitne zorganizovaná spoločnosť – to sú opory o ktoré sa môžu takíto nestabilní a osobnostne nerozvinutí ľudia opierať. Ideológia sa pre nich stáva akýmsi vonkajším lešením, barličkou. Zbavuje ich frustrácie a dáva ich rozkolísanej a neutvorenej osobnosti, nerozvinutej identite náhradu, pocit zakotvenia, vonkajšiu oporu namiesto chýbajúcej vnútornej. Dáva tiež istotu v konaní, návod čo a ako robiť. A skupinová súdržnosť stúpenčov idey im umožňuje mať sociálne vzťahy, o ktoré ich v normálnych podmienkach okráda ich narušená osobnosť. Idea im umožňuje cítiť sa veľkými a silnými, s ňou dokážu všetko. Bez nej sú ničím.

Negatívny postoj k cudzincovi však nie je iba výsledkom ideologického či náboženského fanatizmu, alebo uzavretosti preliterárnych spoločností. S xenofóbiou sa stretávame predsa aj v demokratickej a otvorenej spoločnosti. A nič nám nepomôže, ak budeme tvrdiť, že ide o relikť našej komunistickej minulosti, alebo že sa to týka iba niekoľko málo extrémistických skupín.

Ak za referenčný rámec budeme považovať uzavreté spoločnosti, tak vieme, že negatívny postoj k cudzincom vzniká vtedy, keď cudzinec nepostupuje vo svojej činnosti a správaní podľa posvätného kódexu spoločnosti. Cudzinec keby ako nechcel, tak raz naruší, napríklad pre neznalosť, niektorý z mnohých tabu a obmedzení, ktoré uzavreté spoločnosti úzkostlivo strážia, pretože regulujú ich život a znamenajú ich kontinuitu. V demokratickej a otvorenej spoločnosti nemáme s rôznymi posvätnými obmedzeniami až taký veľký problém. Napriek postmodernizmu však stále žijeme v určitom sociálnom, kultúrnom a politickom prostredí, ktoré spoluvytvárame a je zdrojom našej skupinovej identity a usporiadania. A tie si strážiame a nepripúšťame absolútnu toleranciu všetkého. Reakcie na hrozbu islamského

fundamentalizmu sú toho dôkazom. Xenofóbia a intolerancia ktorá z nej vyrastá sa teda netýka cudzinca ako takého, ale cudzinca, u ktorého sa obávame, že nebude chcieť spolunažívať a rešpektovať našu identitu a usporiadanie nášho sveta. Akceptujeme väčšiu diferencovanosť ako preliterárne spoločnosti, ale tak ako ony neakceptujeme dezintegráciu. V tomto zmysle sa ale intolerancia ktorá pramení z xenofóbie netýka iba cudzincov. Sociálna kontrola ťaží a zväzuje aj členov *in-group* a citlivo reaguje na všetkých, ktorí sú „iní“. A iba od stupňa otvorenosti spoločnosti závisí kto sa stane „iným“ ako ďalší v rade a kto ešte nie.

V tejto súvislosti sa nemožno nedotknúť ešte jednej stránky xenofóbie. Ona nie je iba strachom z cudzinca, to je strach z odlišnosti vôbec.

Nedôvera k cudzím, k iným, k členom *they-group*, obava z ich odlišnosti patrí zrejme k základným sebaobránnym mechanizmom každej skupiny, ktorá je schopná svojbytno existovať. Je ale rozdiel, či s týmto mechanizmom pracujú totalitné alebo demokratické spoločnosti. V totalitnom režime sa sebaobránný mechanizmus mení vo svoj protiklad, na ktorom sa buduje totalitná organizácia spoločnosti. A. Kępiński komentuje z biografie R. Hessa jeho rozhovor s Himmlerom takto (1972: 61):

„V troch posledných vetách rozhovoru Himmler stručne zdôvodňuje zameranie likvidačnej akcie: „Židia sú odvekými nepriateľmi nemeckého národa a musia byť vyhubení. Všetci Židia, ktorí sa ocitnú v našich rukách, budú počas tejto vojny bez výnimky zničení. Ak sa nám teraz nepodarí zničiť biologickú silu židovstva, tak v budúcnosti Židia zničia nemecký národ.““

Ak by sme tieto tri vety umiestnili v učebnici psychiatrie, mohli by vynikajúco ilustrovať mechanizmus paranoidnej projekcie. *Nenávidím Židov* je utlmené a nahradené *Židia nenávidia mňa, Židia sú odvekými nepriateľmi nemeckého národa. Ja ťa nenávidím* je zmenené na *ty ma nenávidíš, chceš ma zničiť, preto aby som sa bránil, musím zničiť teba; Ak sa nám teraz nepodarí zničiť biologickú silu židovstva, tak v budúcnosti Židia zničia nemecký národ.*

Ak slová Himmlera reprezentovali spôsob myslenia a prežívania určitej časti nemeckého národa v tridsiatych a štyridsiatych rokoch, tak podľa kritérií psychiatrie možno uvažovať o skupinovej orientácii na falošné predstavy.“ K tomu čo hovorí Kępiński možno s troškou nadsádzky dodať, že možno uvažovať o skupinovej paranoji. Možno predpokladať, že táto „skupinová paranoja“, ktorá má svoj základ v xenofóbii, je jednou zo situácií, ktoré sú v modernej spoločnosti schopné uvoľniť mechanizmus perzekučného stereotypu.

Možno tiež predpokladať, že v demokratickej spoločnosti je xenofóbia síce nepríjemným ale predsa len zvládnuteľným mechanizmom varovania spoločnosti pred

odlišnosťou, ktorú ľudia už prestali z rôznych dôvodov zvládať – pre jej rozsah, intenzitu, rýchlosť. To varovanie má ale svoj zmysel iba vtedy, ak ide o skutočnú hrozbu, inak sa xenofóbia sama stáva hrozbou pre spoločnosť. A možno predpokladať, že pod kontrolu možno xenofóbiu ako sebaobranný mechanizmus skupiny dostať pomocou informácií, ktoré preklenú neznalosť. Platí to ale iba v tom prípade, ak informáciám nestoja v ceste predsudky, ale „iba“ negatívne stereotypy.

Nech už tieto úvahy sú akokoľvek dobre či zle podložené, jedno je isté, aby sa xenofóbia nešírila v spoločnosti ako stepný požiar a nemenila sa v čosi čo možno pracovne nazvať skupinovú paranojou, spoločnosť musí mať správne informácie a musí ich vedieť správne interpretovať. A takúto schopnosť nezískavame vďaka našej genetickej výbave, ale vďaka kódom a symbolom prenášaným kultúrne, to znamená, že každá generácia sa ich musí učiť odznova.

2.4.2. Katarzia

Ako píše A. Kępiński (1972: 5):

„Heinz Thilo, lekár osviečimskej posádky SS v rozhovore s Kremerom nazval ten tábor *„anus mundi“*. Toto výstižné pomenovanie bolo, ako sa možno dovŕtiť, na jednej strane prejavom hrôzy a zhnusenía, aký vyvolával v každom pozorovateľovi koncentračný tábor, a na druhej strane zdôvodňovalo existenciu tábora nutnosťou očistiť svet. Motív očisty – *katharsis*, dôležitý v živote každého človeka, nepochybne zohráva nemalú úlohu aj v živote spoločností. V hitlerovskej koncepcii mali tábory smrti ... svoj hlbší zmysel; bolo ním očistenie germánskej rasy ...“

V novom svete nadľudí nebolo miesto pre chorých, invalidných, duševne postihnutých a chorých, pre ľudí s prímiesou krvi židovskej a cigánskej.

Vina a trest

Katarzia súvisí s otázkou previnenia a trestu. Zločin a trest ako nerozlučné dvojčky majú v našej kultúre podobu drámy, ktorú opísal Dostojevský: vzbura proti existujúcej podobe života, slabosť vôle ktorá podlieha nahováraniam zla, čin ktorý obsahuje muky spojené s trestom, výčitky svedomia pred ktorými niet úniku a nevyhnutnosť vlastnej premeny prostredníctvom utrpenia. R. Nisbet (1998: 356-358) toto spojenie zločinu a trestu nazýva spoločným zmyslom zločinu a trestu. Podstatou tohto tradíciou stráženého zmyslu je podľa neho čierno-biela morálna vízia. Píše: „Až spravodlivé potrestanie zločinca skutočne prinavracia rovnováhu v spoločnosti. Až odhalenie a potrestanie vinníka očistí spoločnosť z hanebnej škvry. Táto dráma zločinu a trestu, takýto spoločný zmysel udalostí je jednou

z najstarších paradigiem sociálnych dejín človeka.“ Podľa Durkheima je trest podmienkou pre prinavrátanie rovnováhy v spoločnosti – previnilec musí byť potrestaný, pretože každý zločin zasahuje ani nie tak obeť, ako samotné spoločenstvo. Pokiaľ proces, dôkaz viny a exekúcia trestu neuskutočnia katarziu dovtedy je spoločenstvo nestabilné, ohrozené, oslabené a čo je najhoršie – je pošpinené a znevážené.

Pokiaľ v individuálnych aktoch klasického zločinu je otázka vinníka aj trestu jasná, v prípade masového zločinu a masového zločinca sa situácia komplikuje. Ako utíšiť hnev bohov za kolektívnu vinu, za masové previnenie? Ako v takom prípade očistiť spoločnosť a prinavrátiť v nej morálny poriadok? Existuje primeraný trest za zločiny nacizmu či komunizmu, ktorý by pomohol spoločnosti nájsť stratenú rovnováhu a morálne sa očistiť? A koho vlastne trestať?

Pre také prípady máme od dávna vypracované schémy riešenia. Allport píše (2004: 267): „Animistické myslenie nerozlišuje medzi tým, čo je duševní a čo fyzické. Jestliže lze na záda někoho jiného naložit vlastní náklad dřeva, proč ne břímě utrpení nebo břímě viny? Dnes tento duševní proces označujeme slovem *projekce*.“ Ako hovorí frustračno – agresívna teória, ľudia majú tendenciu hľadať náhradné objekty za svoje neúspechy. Svedectvo o tom podáva Tretia kniha Mojžišova (16:20-28) - kolektívna vina je vložená na obetného kozla a ten je vyhnaný aj s hriechmi do púšte. Tak jednoducho to ale nefunguje v prípade veľkých frustrácií (prehratá vojna), nešťastí ktoré presahujú ľudské predstavy (morová nákaza v r. 1348), ani v prípade masových zločinov (holocaust). Akt očisty musí byť úmerný veľkosti frustrácie. Ak frustrácia je veľká a masová, podobný musí byť aj jej obetný baránok. K dispozícii sú menšiny, kolektívny „obetný baránok“. Skrze ne sa spoločnosť môže očistiť.⁷

Obetný baránok

Pre dosiahnutie cieľa očisty spoločnosť musí nejakú skupinu stigmatizovať a zaťažiť vinou za doterajšie neúspechy majority a následne sa jej zbaviť, alebo nejakou inou „zariadiť“, aby ďalej nemohla páchať domnelé nekalé činy, napríklad jej diskrimináciou, exklúziou, segregáciou. Dejiny ukazujú, že takýto obetný baránok je majorite potrebný hlavne

⁷ Spoločnosť si svoju frustráciu a nezakotvenosť živenú anomiou nemusí vybiť nutne iba na niektorej z klasicky ponímaných menšín – rasových, etnických, náboženských, jazykových. Spoločnosť sa môže očistiť aj skrze iné skupiny, napríklad cez kategóriu *vojnoví zločinci*, ktorí na svojich bedrách odnesú do pomyslenej púšte kolaboráciu a „slabosť“ prostého človeka, ktorý kolaboruje aby mohol uživiť rodinu. Mechanizmom „decimácie“ sa armáda starovekého Ríma, v jeho počiatkoch, očistila od viny zbabelého hromadného úteku či prehy – každý desiaty bol ubitý na smrť svojimi spolubojovníkmi. Funkciu obetného baránka môžu zohrať aj bohatí, a to počas revolúcií, vzbúr, povstaní. T. G. Masaryk píše (1926: 55): „V dobách revolúcií, mŕi mnozí, dĕje se sebevražd málo. ... Pozornost je obrácena ve směry docela nové a omrzlost života quasi v jinou formu odĕna; ... Z tohoto hlediska se jeví revoluce jako nepřímá hromadná sebevražda, jako jistý druh násilného očistění od omrzlosti života.“

v obdobiach veľkého ohrozenia a ťažkých skúšok, ak spoločnosť nie je jednotná, jednoliata a efektívna vo svojej skupinovej činnosti a musí sa takou stať.

Ako sa skupina môže stať obeťným baránkom? Sú skupiny, ktoré sú k tomu zvlášť predisponované? Obeťným baránkom sa môže stať nielen menšina, ale akákoľvek skupina (jednotlivec iba ak funguje ako symbol skupiny), keď sa jej príslušníci vyznačujú určitými znakmi. Obeťným baránkom sa stáva nečlen skupiny „my“, obyčajne cudzinec. Z textu R. Girarda (1997) možno usudzovať na tieto znaky:

- Vyvolávajú svojim správaním a svojimi charakteristikami nechť a antipatiu majoritného prostredia (niekedy iba samotným faktom, že existujú ako „iní“, inokedy nerešpektovaním noriem majoritnej spoločnosti, najčastejšie ale tým, čo majorita posudzuje ako povýšené správanie, nechť robiť kompromisy v spolunažívaní, provokovanie závidosti svojím bohatstvom, úspechmi a pod.).

- Vydeľujú sa, sami sa označujú ako „iní“.

- Majorita ich vydeľuje ako „iných“ pre charakteristiky, ktoré sú im pripísané. Ide o znaky, ktoré sú hodnotené ako abnormality: kultúrne a náboženské, fyzické (rôzne postihnutia), sociálne (chudobní – bohatí) a iné odchýlky od priemeru.

- Prezentujú navonok svoju bezmocnosť, ako jednotlivci aj ako skupina, snažia sa vyvolať súcit. (Např. neschopnosť či nechť sa brániť, sami seba zaraďujú na nižšie stupne sociálnej štruktúry, súhlasia s ponížujúcou stigmatizáciou a pod. Majorita také správanie považuje za slabosť a akoby pootvorené dvere k prenasledovaniu práve toho, kto je slabý.)

- Rastie miera súhlasu majoritnej, dominujúcej časti spoločnosti s prenasledovaním „iných“, obyčajne v ekonomických, politických či ideologických krízach.

- Je tak slabý, že sa môže stať obeťným baránkom, ale zároveň tak silný, že nepriateľstvo k nemu umožní spoločnosti zbaviť sa vlastnej frustrácie a dokáže spoločnosť zjednotiť a mobilizovať.⁸

2.4.3. Etnocentrizmus

Etnocentrizmus je presvedčenie, že vlastná skupina, ľud, ethnos je bodom, okolo ktorého sa otáča všetko ostatné, že je čímisi mimoriadne dôležitým. Etnocentrizmus to sú postoje a presvedčenia, ktoré sú vlastné etnickým skupinám, pre ktoré je kultúra vlastnej spoločenskej skupiny referenčným rámcom pre opis a hodnotenie kultúr iných skupín. Vlastnú skupinu a jej kultúru považujú za vyššiu, rozvinutejšiu, lepšiu, ako iné kultúry. S etnocentrizmom sa stretávame u všetkých etnických skupín preliterárneho obdobia a v modernom svete u skupín, ktoré sú ovládnuté nejakou ideológiou či teóriou, ktorú stotožňujú s pravdou a považujú ju za jedinu možnú.

Etnocentrizmus sa spája s nechťou a nedôverou k cudzincom, etnocentrickí ľudia ich chápu ako symboly zla a nebezpečenstva. V tomto zmysle má etnocentrizmus styčné body s xenofóbiou. Etnocentrizmus sa ale spája aj s legitimizovaným násilím Európanov voči iným

⁸ Za počiatkové neúspechy Červenej armády v prvom roku 2. svetovej vojny nemohlo údajne vedenie štátu, ale vraj zradní Čechi, Krymskí Tatári, armáda Vlasova a neskôr tzv. bandy Bendera.

národov sveta. Európania boli takmer až do druhej svetovej vojny presvedčení o svojich prednostiach a nadradenosti vlastnej kultúry. Z teórie evolúcie v ktorú liberálna Európa tak veľmi verila vyplývalo, že Európa vďaka svojej sile a rozvinutej civilizácii práve a jedine svojej znamenitej kultúre. Ostatné národy sveta nečaká v zmysle evolučnej teórie nič iné, iba vývoj ku kultúre podobnej tej európskej. Koloniálne krajiny vrátane Ruska boli presvedčené nielen o svojej nadradenosti, ale aj o svojej povinnosti pomáhať iným dostať sa čo najskôr na vyššiu európsku úroveň. Pomáhať aj násilím, hlavne symbolickým.

Vlastnosti etnocentrického postoja sú najlepšie viditeľné v preliterárnych spoločnostiach. Sú tam ešte bez nánosov „rozvinutej“ kultúry. Podľa H. Beckera a H., E. Barnesa (1964: 69-75) preliterárny človek uvažuje v kategóriách MY - ONI. Svoj ľud považuje za jediný opravdivý, za mieru všetkých iných, za centrum sveta. Znamená to:

- Vo vzťahu k ľuďom z vlastnej skupiny, *in-group*, jej členovia trvajú na potrestaní vinníkov, ktorí narušili tabu.

- K iným skupinám, *they-group*, sú príkro nepriateľskí, dokonca aj vtedy, keď ide o jazykovo či kultúrne blízku skupinu. Necítia k nim sympatie a nesprávajú sa solidárne. Členovia *they-group* patria v očiach členov *in-group* do iného sveta. Preto mučenie, vraždenie, podpaľovanie, lúpeže a pod. sú pre preliterárneho človeka čímsi prípustným. Keď sa takýto ľudia stretnú s cudzincom, ktorý je k nim láskavý a poddajný, hovoria o ňom „Je skoro taký ako my“.

Podľa T. Skuttnab-Kangas (1995: 10) etnocentrizmus je v súčasnej modernej spoločnosti nástrojom legitimizovania opatrení, ktoré zefektívňujú a reprodujú nerovné rozdelenie moci a zdrojov medzi skupinami, ktoré sú definované na základe etnicity či kultúry. V tejto funkcii bol biologický rasizmus, ktorý je v súčasnosti vo svojej legitimizačnej funkcii už neudržateľný, nahradený etnocentrizmom. Skuttnab-Kangas píše:

„Dnes už sa netvrdí (aspoň nie otvorene), že určité ‚rasy‘ sú vhodnejšie na vládnutie ako iné. Dnes sú to určité etnické skupiny, kultúry a jazyky, o ktorých sa tvrdí, že sú vhodnejšie na vládnutie, rozvoj a štúdium inými ako ostatné ‚rasy‘. V novom výmysle sociálnych darwinistov sa argumentuje, že tým etnózam (etnické skupiny), kultúram a jazykom, ktoré prežijú a rozšíria sa, sa to podarí len preto, že sú lepšie adaptované na moderný život, rozvinutejšie alebo majú väčší potenciál rozvoja ako iné. Následne vládnuce skupiny zabezpečia ostatným etnózam, kultúram a jazykom menšiu alebo žiadnu príležitosť na prežitie. Toto sa deje prostredníctvom inštitucionálne kontrolovateľných opatrení, akým je napríklad vzdelanie. Väčšinové jazyky a kultúry sa vždy akosi prejavujú ako najsilnejšie prežívajúce. A toto potom môže byť použité ako dôkaz pôvodnej tézy, podľa ktorej oni boli tými najschopnejšími.“

Rasizmus, etnicizmus a lingvicitizmus sú tu definované ako:

„Ideológie, štruktúry a praktiky, používané na legitimáciu, zefektívnenie a reprodukcie nerovného rozdelenia moci a zdrojov (jednak materiálnych a jednak nemateriálnych) medzi skupinami, definovanými na základe „rasy“, etnicity/kultúry alebo jazyka.“

Je dôležité uvedomiť si, že rasizmus je tu vnímaný ideologicky i štruktúrne. Rasizmus netvorí skupina zlomyseľných, ignorantských, dezinformovaných ľudí. Rasizmus nie sú len postoje a predsudky ľudí voči ostatným jednotlivcom. Rasizmus nie je len informačný problém (povedz ľuďom, akí hodnotní sú iní ľudia/skupiny a ich kultúry a jazyky, a oni ich začnú chápať a rešpektovať a rasizmus vymizne). Rasizmus však takisto nesúvisí len s ekonomickou štruktúrou (pracovné trhy, bytové otázky atď.) alebo štruktúrami politickej moci, ktoré by prostredníctvom inštitúcií fungovali ďalej, bez ohľadu na myšlienky a postoje ľudí. Rasizmus je vnímaný ako spojenie ideológií a štruktúr a praktík.“